

УДК 376.1-053

В.Е. Левицький

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТОМ

Стаття містить результати вивчення питань формування складових здорового способу життя в учнів старших класів з порушенням інтелектом. А саме, у статті розглядається стан педагогічної практики з формування у дітей з вадами інтелектуального розвитку прагнення до фізичного вдосконалення через фізичні тренування та організацію відповідної до віку рухової активності, організацію у спеціальній школі раціонального режиму та складу харчування, організацію режиму сну. Робота у даних напрямках не обмежується лише інформативною складовою, а головним завданням виступає формування ціннісного ставлення до здоров'я, усвідомлення його вразливості, динамічного стану, основ дбайливого ставлення до нього, визначення умов ефективної реалізації виховного впливу із даного напрямку, та найсуттєвіше – формування моделі поведінки, яку можна назвати близькою до здорового способу життя без контролю з боку інших людей, тобто свідомою.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, режим дня, фізичне виховання, фізична активність, раціональне харчування, режим сна, учні з порушенням інтелектом.

Стаття содержит результати изучения вопросов формирования составляющих здорового образа жизни у учеников старших классов с нарушенным интеллектом. А именно, в статье рассматривается состояние педагогической практики по вопросу формирования у детей с нарушениями интеллектуального развития стремления к физическому совершенствованию через физические тренировки и организацию соответствующей возрасту двигательной активности, организацию в специальной школе рационального режима и состава питания, организацию режима сна. Работа в данных направлениях не ограничивается лишь информативной составляющей, а в качестве главного задания выступает формирование ценностного отношения к здоровью, осознание его уязвимости, динамического состояния, основ заботливого отношения к нему, определение педагогических условий эффективной реализации воспитательного влияния и существеннее всего – формирование модели поведения, которую можно было бы назвать близкой к здоровому образу жизни без контроля со стороны других людей, то есть сознательной.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, режим дня, физическое воспитание, физическая активность, рациональное питание, режим сна, ученики с нарушенным интеллектом.

Система освіти в Україні реформується як національна, демократична, гуманістична, що орієнтується не тільки на нове соціальне замовлення у вихованні громадянина України, а й на особистість учня, його права, потреби, вікові особливості та інтереси.

В останні роки педагогічною наукою акцентується увага на культурологічних функціях освіти взагалі, навчально-виховного процесу в школі – зокрема. Закономірно, що “Концепція національного виховання” розглядає фізичну культуру особистості учня (в інтеграції з іншими видами), однією зі складових частин загальної мети національного виховання. Розв’язання проблеми збереження і розвитку країни вимагає від спеціальної школи вдосконалення системи фізичного виховання, спрямованого на утвердження здоров’я як основної життєвої цінності особистості і нації.

У сучасному суспільному житті країни питання фізичної культури і спорту, фізичного виховання набули актуальності та гостроти. Це об’єктивно зумовлено: вагомістю здоров’я; необхідністю фізичного розвитку, фізкультурної освіченості та вихованості особистості як для неї самої, так і суспільства; проблемами і недоліками, які характеризують стан фізичної культури і спорту (зменшення фінансування, занепад позакласної та позашкільної системи фізкультурно-оздоровчої роботи, погіршення здоров’я населення, комерціалізація гуртково-секційної роботи, популяризація серед молоді неадекватних моделей способу життя та аддиктивної поведінки, недосконалість процесу фізичного виховання та формування здорового способу життя у школі).

Сучасна педагогіка і валеологія аналізує різні проблеми фізичного виховання та формування здорового способу життя. Його загальнопедагогічні аспекти висвітлюються у працях А.Алексюка, І.Беха, Н.Волкової, О.Вишневського, В.Галузинського, М.Євтуха, І.Зайченка, С.Карпенчук, В.Оржеховської, І.Підласого, В.Радула, М.Фіцули, М.Ярмаченка. Питань теорії і методики фізичного виховання та формування здорового способу життя торкалися у своїх роботах: В.Ареф’єв, Б.Ашмарін, П.Біднюк, Ю.Васьков, Е.Вільчковський, Л.Волков, М.Данилевич, А.Дубенчук, Г.Єдинак, О.Жданова, С.Жевага, М.Зубалій, Б.Мінаєв, С.Сінгаєвський, Б.Шиян. Питаннями фізичного виховання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку займався М.Козленко.

Завдяки цим дослідженням на наукових засадах поглиблена сутність поняття здоров’я, його діагностика, стратегія оздоровлення, до його змісту стали відносити не тільки фізичний та психічний аспекти, а й моральний, особистісний, соціальний та духовний: А саме: відбувається

подальший розвиток поглядів стосовно поняття, змісту та структури здорового способу життя, деякі автори вносять до його структури не тільки конкретні форми життєдіяльності, але й систему ціннісних орієнтацій, потреби, моральні установки, об'єктивні суспільні умови, спрямовані на оздоровлення людини; здоров'я розглядається як цінність; спостерігається тенденція до посилення психологічного обґрунтування виховного процесу; активно розробляються нові педагогічні технології, що ґрунтуються на суб'єкт-суб'єктній взаємодії у виховному процесі, підкреслюється важливість індивідуального та диференційованого підходу під час реалізації виховного впливу.

Водночас у сучасних дослідженнях недостатньо висвітлені питання комплексного характеру виховного впливу, що містить систематизацію знань учнів про здоровий спосіб життя, залучення їх до різних форм позакласної та загальношкільної виховної роботи, відповідну підготовку освічених фахівців з валеологічних питань, співпрацю з батьками, громадськістю.

Мета дослідження: обґрунтувати педагогічні умови ефективного формування основних чинників здорового способу життя в учнів старших класів з порушеним інтелектом. Об'єкт дослідження: педагогічний процес формування основ здорового способу життя в учнів старших класів. Предмет дослідження: педагогічні умови формування основних чинників здорового способу життя в учнів старших класів з порушеним інтелектом. Завдання дослідження: здійснити аналіз літературних джерел із загальної та спеціальної педагогіки з обраної проблеми; здійснити аналіз стану педагогічної практики з формування основ здорового способу життя; визначити педагогічні умови формування основних чинників здорового способу життя в учнів старших класів з порушеним інтелектом. Методи дослідження: аналіз літературних джерел, спостереження, аналіз навчальних програм, бесіда, опитування, узагальнення інформації.

Під “здоровим способом життя” розуміють форми та способи життєдіяльності, які відповідають гігієнічним принципам, зміцнюють адаптивні можливості організму, сприяють успішному відновленню, підтримці та розвитку резервних можливостей, повному виконанню особою соціальних функцій. Здоровий спосіб життя складається з: рухової активності, оптимального режиму праці та відпочинку, проживання в умовах екологічно безпечної ситуації, оптимізації міжособистісних стосунків (їх гармонійність, відсутність конфліктів), загартовування організму, відсутність або відмова від шкідливих звичок, збалансоване харчування [5].

Особлива роль у організації і формуванні основних складових відводиться саме спеціальній школі, яка у більшості своїй є інтернатного типу і мусить подбати про повноцінне харчування, внутрішні стосунки і педагогічний клімат, руховий режим та загартовування і т.д. Тобто виступити ініціатором, фундатором та реалізатором основ здорового

способу життя. Аналіз статистичних показників стану здоров'я підростаючого покоління України свідчить про негативні тенденції у здоров'ї школярів. Однією з причин помітного зростання соматичних захворювань і функціональних відхилень, психічних розладів є недотримання правил здорового способу життя.

На уроках (фізичної культури, основ безпеки життєдіяльності, природознавства та ін.) учні спеціальної школи не отримують **цілісного** уявлення про діяльність організму людини як енергетичної системи, в них не формується відповідна мотивація та наукове розуміння сутності здоров'я і комплексу заходів щодо його збереження і розвитку. Це не сприяє вихованню у школярів з порушеним інтелектом відповідального ставлення до власного здоров'я. Отже, навчально-виховний процес, побудований на репродуктивних методах, без урахування потреб учнів негативно впливає на фізичне та психічне здоров'я, призводить до деформації мотиваційної та смислової сфери.

Знаючи чинники, які формують здоров'я і причини, що негативно впливають на нього, оволодівши методами і практичними навиками контролю, збереження свого здоров'я, людина може керувати власним здоров'ям, зробити своє життя активним.

Не зменшуючи роль інших складових, більш детально зупинимось на організації: рухової активності та режиму дня, харчування та сну учнів старших класів спеціальної школи.

Непоодинокими точками зору стосовно режиму дня для учнів спеціальної школи є такі, що життя за суворим розпорядком заважає формуванню вільної особистості дитини, коли дитина майже увесь час виконує те, що від неї вимагають інші, часто всупереч її власним інтересам та бажанням, що аж ніяк не являється особистісно-зорієнтованим вихованням. Контраргументами є те, що: життя кожної людини, бажає вона цього чи ні, відбувається у межах визначеного, відносно постійного та часто далекого від інтересів здоров'я режиму життя; розуміння того, що свобода являє собою усвідомлену необхідність [4]. Ось чому, пріоритетним завданням виховання є те, щоб на моделі раціонального режиму дня сформуванню у учнів старших класів спеціальної школи здоровий стиль життя і зробити цей стиль усвідомленою необхідністю.

Фізіологічною основою режиму дня є вироблення у школяра умовного рефлексу на час. Якщо кожного дня, в один і той же час учень виконує дії (вживає їжу, лягає спати, готує уроки, виконує ранкову гігієнічну гімнастику, використовує загартувальні процедури тощо), то швидко в нього виробляється рефлекс на час, і в потрібний час його організм виявляється підготовленим до діяльності, яка щодня повторюється. У певний час доби організм виявляється налаштованим на той конкретний вид діяльності, до якого учень повинен приступити. Готовність, налаштування організму до діяльності перед виконанням домашнього завдання скорочує адаптацію і робить працю школяра більш

результативною, тому що різні види діяльності забезпечуються активністю різних фізіологічних систем.

Режим дня стає основою стилю життя школяра спеціальної школи за таких умов: у розпорядок дня вносяться всі види діяльності школяра (від підйому вранці до відходу до сну, враховуючи і заняття); розподіл за часом виконання усіх видів діяльності; систематичне виконання кожного із видів діяльності.

Розрізняють два види рухової активності людини: спонтанну та спеціально організовану. До спонтанної відносяться: трудова діяльність, побут, навчальна діяльність – рухи, спрямовані на задоволення природних потреб людини (сон, особиста гігієна, вживання їжі, зусилля, витрачені на приготування їжі, придбання продуктів та ін.). До спеціально організованої належать: ігрова діяльність, змагальна діяльність, самостійні заняття фізичними вправами, секційні заняття, заняття з фізичного виховання. У вітчизняній та зарубіжній літературі є актуальним питання величини рухової активності, необхідної для нормальної життєдіяльності організму у різні вікові періоди [1].

Шкільні програми з фізичного виховання мало сприяють зміцненню здоров'я дітей і спрямовані, в основному, на виконання регламентованих фізичних дій, уніфікованих та обов'язкових для всіх.

Великі можливості для організації формування здорового способу життя відкриває позакласна виховна робота та інтернатний тип переважної більшості спеціальних шкіл України. Однак результати вивчення стану виховної роботи у цьому контексті як свідчать статистичні дані, стан здоров'я, фізична підготовленість, рівень знань, умінь і навичок більшості учнів спеціальних шкіл не відповідають як визначеним нормативам, так і їх здібностям і можливостям. На уроках фізичної культури школярі проявляють байдуже чи негативне ставлення до занять фізичною культурою. Такий стан пояснюється насамперед різким зниженням інтересу до занять фізичними вправами. В учнів старших класів значно зменшується спонукальна сила природної потреби в рухах, що веде до відповідного способу життя, погіршення стану здоров'я і фізичної підготовленості [3].

В діючій системі шкільного виховання відсутній диференційований підхід до вибору фізичних навантажень відповідно до рівня розвитку, фізичної підготовленості, біологічного віку школяра тобто відсутня пограмна основа для диференційованого підходу, який навпаки є основою у корекційній роботі спеціальної школи. Тому актуальним є пошук оптимального підходу до використання часу, об'єму, інтенсивності, складності навантажень на уроці фізичної культури.

Проте, домогтися подолання гіподинамії та гіпокенезії, покращення здоров'я в межах лише уроків фізичного виховання складно і практично неможливо. В цей же час, лише незначна частина школярів охоплена позакласною і позашкільною формами фізкультурних занять. З посиленням комерціалізації діяльності фізкультурних і спортивних

клубів, секцій, груп, можливість брати в них участь дітьми з вадами психофізичного розвитку із сімей статистично з низькими і нижче середнього статками різко скоротилася. Суттєвою перешкодою залишається неготовність тренерів та відвідувачів секцій, дюш до включення таких дітей у групи, охоплення їх спортивно-оздоровчою роботою.

Однією із проблем неспроможності та малоефективності нинішньої системи фізичного виховання є те, що її зміст не оздоровчий, а освітній. Шкільний урок фізичної культури, спрямований, перш за все, на вирішення навчальних завдань, пов'язаних з розширенням функціональних ресурсів організму школяра, який ще розвивається, залишає поза увагою підвищення імунологічної стійкості до несприятливих факторів зовнішнього середовища, виявляє *мінімальний* вплив на оздоровлення дитини. Іншою важливою проблемою недостатньої ефективності фізичного розвитку у спеціальній школі (навіть за умови раціоналізації обсягу) є відсутність умов для досягнення бінарного ефекту: тренувального й оздоровчого.

У зв'язку з цим, необхідною стає розробка, організація, культивування вихователями, вчителями фізичної культури здорового способу життя, коли цей процес стає пріоритетним напрямком розвитку системи освіти сучасної школи, основна мета якої – виховання і розвиток вільної, творчої особистості, її інтелектуальних та психофізичних здібностей. Все це можливе тільки за умови створення здорового середовища в закладах освіти, психологічного комфорту, співпраці вчителя та учнів, системно організованої роботи з формування культури здоров'я всіх учасників освітнього процесу.

Вивчення досвіду проведення уроків фізичної культури у спеціальних школах показало, що виховання в учнів позитивного ставлення до занять фізичною культурою перебуває у прямій залежності від правильного використання на уроках методів і прийомів, що підвищують рухову активність школярів. До них належать: створення позитивного емоційного клімату під час проведення уроків; впровадження змагального та ігрового методів; застосування яскравих прикладів використання засобів фізичної культури і спорту в екстремальних умовах; доведення корисності занять фізичними вправами у режимі дня, залучення учнів класу до проведення уроків фізичної культури та позакласної роботи з фізичного виховання.

З метою підвищення щільності уроків фізичної культури вчителі розподіляють учнів на навчальні групи. Але цей розподіл здійснюється без урахування фізичної підготовленості школярів, їх вподобань. Усім учням пропонувалися однакові завдання. На уроках часто відсутній контроль за досягненнями школярів у засвоєнні знань та умінь, не забезпечується розуміння кожним смислу і тем, техніки, прийомів, програми.

У зв'язку з тим, що руховий режим дня має особливо суттєве

значення для формування здоров'я дітей, тому його оптимізація є надзвичайно важливим завданням сьогодення. Використання уроків фізичної культури, щоденні насичені динамічні перерви, прогулянки, додаткові заняття фізичними вправами призводять до підвищення ферментативної активності крові, поліпшується імунітет, зменшується частота функціональних порушень постави, нормалізується гемодинаміка. Створення умов для реалізації потреби старшокласників у рухах є обов'язковою умовою збереження та зміцнення здоров'я.

У людини потреба у сні залежить від віку. У дітей старшого шкільного віку потреба в сні становить 8-8,5 годин. Слід звернути увагу на тривалість сну, час засипання і пробудження, тому що ці три параметри сну взаємопов'язані та здатні змінювати звичну структуру сну людини. Неправильна організація вечірнього часу (високий компонент емоційної або рухової активності після 19-ої години) призводить до вечірнього зниження вегетативних функцій, що перешкоджає своєчасному засинанню.

Старшокласникам доцільно зробити наступні валеологічні рекомендації щодо організації режиму сну з контролем за їх дотриманням: задовольняти відповідну віку потребу у сні, тому що при його скороченні створюються умови для виникнення або загострення захворювань; успіхи у навчанні неможливі або напругу залежать від дотримання необхідного режиму сну; слід збільшувати звичну тривалість сну під час або напередодні фізичних та розумових навантажень; для подолання проблем із засинанням необхідно дотримуватись умов: лягати спати в один і той же час; обмежувати емоційні та рухові види діяльності, харчування після 19-ої години; формувати власні позитивні звички (вечірній моціон) виконання яких перед сном сприяє засинанню (душ, прогулянка, читання).

Надзвичайно важливим є раціональне харчування, яке створює фундамент здоров'я учня спеціальної школи. З однієї сторони, раціон формується майже без участі учня, в чому є позитивні і негативні сторони. Раціон залежить від рівня фінансування, хоча це, саме по собі, не свідчить про його недосконалість. Для нормальної життєдіяльності необхідне харчування, яке є достатнім за кількісним складом і забезпечує енерговитрати.

Режим харчування, для визнання його раціональним, має відповідати таким вимогам: дотримання часу вживання їжі й інтервалів між ними; фізіологічні обґрунтування кількісного та якісного розподілу їжі на окремі прийоми; умови і правильна з точки зору фізіології поведінка під час вживання їжі; інтервали часу між прийомами їжі повинні складати 3 години та не більше 4-4,5 години; 4-5-разовий прийом їжі забезпечує добову потребу організму в енергії, а також у кількості та якості необхідних поживних речовин.

Відсутність або хаотичність застосування засобів формування складових здорового способу життя школярів, особливо негативно

позначається на педагогічній практиці: не досконало розроблена система позакласної оздоровчої роботи, валеологічна діяльність вчителів має епізодичний характер без урахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей учнів спеціальної школи, не ведеться цілеспрямована робота з виховання відповідального ставлення до власного здоров'я, не використовуються можливості самовиховання учнів, порушується принципи наступності й взаємодії навчального процесу із позакласною виховною роботою.

Дослідження соціально-педагогічних передумов виховання у старшокласників основ здорового способу життя показало, що, крім об'єктивних факторів, значну роль у процесі збереження, зміцнення й формування здоров'я відіграють суб'єктивні фактори: попередній досвід, стиль життя та поведінка, потреба бути здоровим, ціннісні орієнтації щодо здорового способу життя, рівень розвитку культури. У вихованні основ здорового способу життя особистості важливу роль повинна відігравати спеціальна школа для формування мотивації до здорового способу життя, розуміння його доцільності та необхідності, актуалізації базових потреб у саморозвитку, самопізнанні та самореалізації. У старших класах у школярів починає активно формуватися індивідуальний спосіб життя, від якого значною мірою залежить здоров'я у майбутньому.

Методика виховання основ здорового способу життя старшокласників у позакласній роботі передбачає послідовні цілеспрямовані дії суб'єктів, що має позитивний вплив на школярів.

Оптимальними педагогічними **умовами** виховання основ здорового способу життя старшокласників у позакласній роботі є: організація факультативних і гурткових занять, різноманітних виховних заходів з основ здорового способу життя; залучення кожного учня до різноманітної виховної діяльності з урахуванням базових потреб, вікових та психофізіологічних особливостей; запровадження режиму дня та систематичне дотримання його учнями з порушеним інтелектом як моделі здорового стилю життя; раціонально організований руховий режим учнів аеробної спрямованості; організація системи самовиховання учнів для самовдосконалення і самореалізації; підвищення валеологічної та психолого-педагогічної освіченості педагогів спеціальних шкіл і батьків, оволодіння ними спеціальними методиками і оздоровчими системами; взаємодія педагогічного колективу, батьків, фахівців і громадськості при розв'язанні валеологічних навчально-виховних завдань; створення в школі і вдома умов та психологічного мікроклімату, які сприяли б збереженню, зміцненню і формуванню здоров'я учнів; проведення валеологічного моніторингу, тестів, скринінгу та корекції стану здоров'я старшокласників з вадами інтелекту силами вчителів, батьків і медичних фахівців.

З учнями старших класів з порушеним інтелектом робота з

формування здорового способу життя має бути спрямована: на формування інтересу до проблем здорового способу життя через ознайомлення з традиційними та нетрадиційними методами та системами оздоровлення, організацію зустрічей з людьми, які ведуть здоровий спосіб життя; залучення до активної участі у оздоровчих заходах школи, у спортивних святах; підвищення рівня знань стосовно здоров'я і здорового способу життя завдяки використанню у позакласній діяльності цікавого, раніше невідомого матеріалу, особистісно значущого для цих учнів; проведення корекційної роботи з метою усунення індивідуальних відхилень у стані здоров'я.

Для виховання основ здорового способу життя старшокласників велике значення має засвоєння його окремих компонентів і розкриття взаємозв'язків між ними. У зв'язку з тим, що у старших класах починає активно формуватися індивідуальний стиль життя, від якого значною мірою у майбутньому залежить здоров'я людини, то моделлю його формування є режим дня школяра, пріоритетними показниками якого є тривалість і якість сну, раціональне харчування й оптимальна рухова активність.

Планомірна й систематична робота з виховання основ здорового способу життя допомагає учням спеціальної школи активізувати механізми саморегуляції, формувати мотиваційно-сміслову основу здорового способу життя та удосконалювати себе як особистість. Реалізація у процесі позакласної виховної роботи програмно-методичного комплексу з основ здорового способу життя заснованого на особистісному підході, сприяє створенню в учнів з порушеним інтелектом мотиваційно-сміслового ставлення до власного організму, формуванню розуміння сутності здорового способу життя, оптимізації життєдіяльності та поліпшенні всіх складових здоров'я.

Список використаних джерел

1. Борисенко А.Ф., Цвек С.Ф. Руховий режим учнів. / Вору'senko A.F., Czvek S.F. – К.: Радянська школа, 1989. – 191 с.
2. Киричук О.І. Виховання в учнів інтересу до навчання. / Ку'гу'chuk O.I. – К.: Знання, 1986. – 48 с.
3. Козленко М.П. Фізичну культуру – в побут школярів. / Kozlenko M.P. – К.: Радянська школа, 1979. – 95 с.
4. Физическая культура в школе. Методика уроков в 4-8 классах / Под ред. З.И. Кузнецовой. / Z.Y. Kuzneczovoj. – М.: Просвещение, 1972. – 352 с.
5. Шиян Б.М. Методика фізичного виховання школярів: (практикум): Навчальний посібник для студентів фізкультурних факультетів педагогічних інститутів та університетів. / Shy'yan B.M. – Львів: Світ, 1993. – 183 с.

The article deals with the condition of pedagogical practice and views of

national and foreign authors on issues of formation in children with impaired intellectual development the desire for physical perfection through physical training and organization under the age of physical activity, the organization of a special school management regime and composition of food, sleep organization, determine the optimal conditions for effective teaching a healthy lifestyle. Work in these areas is not limited to the informative part, and the main task of the acts forming valuable attitude to health, awareness of its vulnerability, dynamic condition, foundations of respect for him and most significant-behaviors that could be called close to a healthy lifestyle without control from other people, that is deliberate.

The optimal pedagogical training conditions foundations of a healthy lifestyle high school students in extracurricular activities are: organization and sectarian elective classes, a variety of educational activities; involvement of each student to various educational activities based on basic needs, age and physiological characteristics; implementation of the NPT regime and systematic adherence to his students with impaired intelligence as a model of a healthy lifestyle; rationally organized motor mode pupils aerobic orientation; organization of students for self-improvement and self-realization; increase valeological and psycho-pedagogical education of teachers of special schools and parents to equip them with special techniques and health systems; interaction between teaching staff, parents, professionals and the public in solving valeological educational objectives; establishment of school and home environment and psychological microclimate that would preserve, strengthen and form students health; valeological conduct monitoring, testing, screening and correction of the health of seniors with disabilities intelligence by the teachers, parents and health professionals.

Keywords: healthy lifestyle, daily routine, physical education, physical activity, nutrition, sleep mode, students with impaired intelligence.

Отримано 1.9.2014

УДК 376.433

Н.В. Максименко

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТНОГО МЕТОДУ У НАВЧАННІ ДІТЕЙ З ПОРУШЕНИМ ІНТЕЛЕКТОМ ОСНОВАМ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Стаття містить результати теоретико-практичних педагогічних пошуків з питання формування основ безпеки життєдіяльності в учнів молодших класів з порушеним інтелектом, зокрема використання